

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 378.147

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.101.9>**І. В. Ковальчук**кандидатка педагогічних наук, доцентка,
доцентка кафедри педагогіки та соціальної роботи
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ГАРМОНІЙНИЙ РОЗВИТОК СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядаються сутність та педагогічні умови гармонійного розвитку старшокласників як ключового чинника становлення цілісної, соціально адаптованої та ціннісно-орієнтованої особистості в умовах сучасного освітнього простору, й наголошується на важливості ціннісних орієнтирів, самопізнання та самовдосконалення особистості в цьому процесі. Гармонійний розвиток трактується як поняття, що охоплює розвиток інтелектуальної, емоційної, соціальної, духовно-моральної та фізичної сфер особистості у стані динамічної рівноваги та взаємодії.

Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння категорії «гармонійна особистість». Зроблено акцент на важливості педагогічно організованого освітнього середовища як простору, в якому створюються умови для вільного самовираження, самопізнання та самореалізації учня. Увагу приділено ідеї здоров'язбережувального простору, що виступає важливою умовою формування особистості, здатної до внутрішньої гармонії та активної життєвої позиції.

У дослідженні охарактеризовано три рівні гармонійного розвитку особистості старшокласників: високий, середній і низький, а також представлено фрагмент емпіричного дослідження гармонійного розвитку старшокласників, здійсненого шляхом анкетування та спостереження у закладах загальної середньої освіти. Аналіз результатів дозволив підтвердити наявність різного рівня сформованості ключових компонентів гармонійного розвитку в учнів старшого шкільного віку, що зумовлює потребу в педагогічній підтримці та створенні відповідного віку, індивідуальним та психофізіологічним потребам підлітків освітнього середовища.

Узагальнено, що основними педагогічними умовами гармонійного розвитку старшокласника є: особистісно орієнтована взаємодія вчителя й учня; створення варіативного освітнього середовища, яке сприяє самовизначенню; залучення учнів до діяльності, що має ціннісний, соціальний та емоційний сенс; педагогічний супровід розвитку самосвідомості, самоповаги та рефлексії; використання здоров'язбережувальних та гуманістичних технологій.

У висновках обґрунтовано, що гармонійний розвиток особистості старшокласника є цілісним, динамічним та системним процесом, який не може бути успішно реалізований без активної участі освітнього середовища та важливості вчителя.

Ключові слова: самореалізація, здоров'язбереження, рефлексія, креативність, педагогічна підтримка.

Постановка проблеми. У контексті соціально-економічних змін, які відбуваються в Україні, особливої актуальності набуває питання оновлення змісту та структури середньої освіти. Особлива увага приділяється гармонійному розвитку старшокласників, що потребує створення сучасного освітнього середовища, здатного підтримувати особистісне зростання, самовизначення й активну соціальну позицію молоді. Гармонійний розвиток особистості в цьому віці формується не лише завдяки педагогічному впливу, а й під впливом цих середовищ, які мають бути інтегровані в єдину систему освітнього простору.

Основним завданням такого середовища є створення умов для усвідомленої самореаліза-

ції учнів, розвитку їх критичного мислення, творчих здібностей, емоційного інтелекту, уміння приймати рішення та нести відповідальність. Важливу роль у цьому процесі відіграє педагог, який не лише навчає, а й сприяє становленню особистості, розвиває в учнях здатність до рефлексії та самопізнання.

Педагогічна спільнота має усвідомлювати, що лише за умови безперервного професійного вдосконалення вчителя можливе оновлення освітнього середовища відповідно до потреб і викликів часу. Адже саме педагог є тією рушійною силою, яка здатна надати середовищу гуманістичний зміст, спрямований на всебічний і гармонійний розвиток старшокласника як особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Шляхи формування гармонійного розвитку особистості були предметом вивчення С. Гончаренка, О. Савченко, І. Беха. Стресостійкість як складова життєвої успішності старшокласників була предметом вивчення В. Кириченко, О. Єжової [1]. Науковиці М.Братко та Є. Сіменик вивчають освітнє середовище як детермінанту професійної адаптації педагога [2]. Освітняки Л. Балясна, О. Киричук, Б. Кобзар, М. Коваль, Г. Пустовіт, а також психологи І.Бекешкіна, О. Вишняк, М. Чурилов досліджували позашкільну діяльність як середовище для формування життєвих компетентностей і творчої активності старшокласників. Відзначимо, що сучасні дослідження акцентують на стресостійкості, педагогічному середовищі, позашкільній діяльності, але бракує цілісного підходу умов гармонійного розвитку старшокласників в умовах сучасного освітнього середовища.

Мета статті: розкрити педагогічні особливості освітнього середовища Закладів загальної середньої освіти у формуванні гармонійної особистості.

Виклад основного матеріалу. Важливість освітнього середовища для гармонійного розвитку особистості була предметом аналізу ряду науковців. Вони висвітлюють його як конструкт, який зазнав еволюції з часом. Наприклад, В. Сухомлинський звертав увагу на виховання школяра середовищем, обстановкою, створеною самими учнями». У своїх працях «Павлишська середня школа», «Серце віддаю дітям» науковець підкреслював, що лише активна позиція дитини щодо власного перебування в закладі освіти робить успішним виховний вплив педагога [3]. Розробник ідей інноваційної педагогіки Л. Малагуцці звертає увагу на те, що середовище – «третій вчитель», який формується навколо дитини через взаємодію з ним [4]. Польський освітянин Я. Корчак розглядав освітнє середовище як сукупність умов і можливостей, які або сприяють, або обмежують розвиток волі та активності дитини [5]. Сучасні дослідники роблять спробу дати визначення поняття «освітнє середовище». Наприклад, О. Братко подає ґрунтовний аналіз поняття «освітнє середовище». Вона розглядає його як природне або штучно створене оточення учасників освітнього процесу в просторі освіти, що включає зміст і засоби освіти, умови, педагогічні ситуації та систему взаємин, які сприяють творчості та освітньому розвитку особистості [6].

Науковці В. Кириченко, О. Єжова звертають увагу, що структурними компонентами освітнього середовища є фізичне оточення, що включає шкільні приміщення, дизайн освітнього простору [7]. Також вони зазначають, що важливу роль у структурі поняття відіграє людський фактор, що включає особливості учнів, вчителів, допоміжного персоналу. Також має значення програма нав-

чання, навчальні технології, методи навчання, стиль роботи педагога, контроль за якістю освіти.

Як бачимо, освітнє середовище це складний, багатокомпонентний педагогічний феномен, що поєднує матеріальні, соціальні, психологічні та методичні аспекти. Відповідно, його дослідження охоплюють як класичну педагогіку, так і сучасний контекст освітніх реформ.

Аналіз наукової літератури переконує, що гармонійний розвиток особистості це всебічне, збалансоване формування фізичних, інтелектуальних, моральних, духовних, емоційних і соціальних якостей людини, що забезпечує її цілісність, внутрішню рівновагу та здатність до самореалізації.

Поділяємо думку В. Сухомлинського, І. Беха, О. Савченко, що основними характеристиками гармонійного розвитку є: всебічність, яка передбачає розвиток не лише інтелекту, а й емоцій, почуттів, моралі, тіла, творчості, соціальних навичок. Баланс жодна зі складових не домінує над іншими; вони взаємодіють у рівновазі. Цілісність особистості узгодженість між бажаннями, цінностями, поведінкою, самооцінкою. Соціальна адаптованість особистості здатність до конструктивного спілкування, співпраці, відповідальності. Самореалізація можливість реалізувати

Таким чином, гармонійний розвиток це не просто виховання чи формування окремих навичок, а створення умов для того, щоб учень виріс здоровим, мислячим, моральним, креативним й відповідальним. Саме тому освітнє середовище має бути не лише функціональним, а й гуманним, індивідуалізованим, розвивальним.

У контексті освітнього середовища з урахуванням наукових підходів сформувалися основні умови гармонійного розвитку старшокласників. Наприклад, І. Бех такою умовою вважає сприятливе освітнє середовище, що передбачає фізично безпечне, психологічно комфортне, емоційно підтримувальне середовище [8]. Наявність творчих майданчиків, зон для самовираження, відкритих дискусій. Також В. Сухомлинський, І. Бех вважають, що сприятливе середовище забезпечить особистісно орієнтоване навчання. Воно включає повагу до індивідуальності учня, розвиток його здібностей, інтересів і життєвих цілей, педагогіку партнерства, за ідеями якої педагог це наставник, а не контролер. Гармонійний розвиток старшокласників формується завдяки: стійкості до стресу в дружньому освітньому середовищі (В. Кириченко, О. Єжова), підтримуючому психологічному кліматі в колективі, активній участі у творчих, позашкільних заходах. Науковцями виявлено два ключових компоненти: соціальний та особистісно-рефлексивний, які обумовлюють рівні адаптованості молоді.

Важливе місце у контексті цього, має баланс між різними напрямками розвитку: розумовим

(інтелектуальним), моральним, духовним, емоційним, естетичним, соціальним, фізичним розвитком. Гармонія розвитку особистості досягається за умови взаємопідсилення цих напрямів.

Активна участь вихованців у житті колективу також сприяє гармонії реакцій дитини на впливи. О. Савченко, І. Зязун вважають, що співпраця, командні проекти, волонтерство, учнівське самоврядування, розвиток комунікації, лідерства, емпатії сприяють внутрішній гармонії особистості.

Творчість і самовираження відіграють ключову роль у гармонійному розвитку особистості. В. Моляко звертає увагу на такі напрями забезпечення реалізації цього процесу: створення можливостей для художньої, наукової, технічної творчості. Свобода вибору засобів, форм, методів самореалізації [9].

Має місце також зв'язок освітнього процесу з реальним життям. За концепцією НУШ цей зв'язок забезпечується завдяки практичній цінності знань, підготовці старшокласників до життєвих викликів, орієнтація на формування життєвих компетентностей. Фундаментом гармонійного розвитку особистості є соціально-психологічний клімат [10]. У дослідженнях О. Киричук, Б. Кобзар позашкільна освіта аналізується як платформа для гармонійного розвитку. Участь у гуртках, творчих об'єднаннях, позашкільній діяльності стимулює інтелектуальний, духовний та фізичний розвиток старшокласників. Це середовище допомагає їм проявити творчий потенціал, сформулювати самооцінку, відчувати емоційну підтримку, мотивує до лідерства і сприяє особистісній самореалізації.

Проблема збереження та зміцнення здоров'я підлітків одне з найважливіших питань сучасної освіти, адже саме стан здоров'я є базовою умовою для повноцінного та гармонійного розвитку особистості. Формування фізично, психічно, соціально й духовно здорової людини потребує активної участі не лише медичних фахівців і батьків, але насамперед – педагогів і освітньої системи загалом. Сучасна школа має унікальні можливості для створення такого освітнього процесу, в якому пріоритетами стануть збереження здоров'я, формування культури здорового способу життя та саморозвитку. Саме здоров'я виступає фундаментом особистісної зрілості, соціальної активності, моральної стійкості та здатності до самореалізації. На думку Т. Бережної, середовище, орієнтоване на здоров'язбереження, має багаторівневу структуру і виконує не лише освітню, а й виховну, культурну, духовну та реабілітаційну функції. Авторка підкреслює, що таке середовище сприяє усвідомленню цінності здоров'я, розвитку життєвих навичок, а також стимулює активну участь особистості в самовдосконаленні [11].

З метою виявити рівень гармонійного розвитку старшокласників та визначити освітні умови, що

сприяють або перешкоджають його реалізації нами було проведено емпіричне дослідження.

У дослідженні взяли участь старшокласники шкіл Чернівецької ОТГ. Вибірка випадкова (100 осіб). Ми досліджували особливості гармонійного розвитку старшокласників в освітньому середовищі ЗЗСО.

Для проведення дослідження використали наступні методи дослідження: теоретичні: аналіз наукової літератури, педагогічних концепцій, нормативних документів. Емпіричні: анкетування (оцінка самооцінки, соціальних навичок, рівня стресостійкості). Тестування (методика «Самооцінка гармонійності розвитку» за О. І. Семиченко). Методика «Дерево цілей» (виявлення внутрішніх орієнтирів учнів). Спостереження (за освітнім процесом і міжособистісними стосунками). Методи математичної обробки даних: якісний і кількісний аналіз результатів.

За критерії дослідження ми обрали: інтелектуальний розвиток здатність до логічного мислення, творчих рішень, критичного аналізу. Психоемоційну врівноваженість стійкість до стресу, позитивна самооцінка, емоційна саморегуляція. Фізичне здоров'я самопочуття, активність, дотримання здорового способу життя. Соціальні компетентності комунікабельність, емпатія, відповідальність. Духовно-моральні орієнтації наявність цінностей, життєвих цілей, почуття сенсу.

Нами також визначено три рівні гармонійного розвитку особистості (високий, середній, низький).

Старшокласник із високим рівнем гармонійного розвитку демонструє збалансованість ключових сфер особистісного становлення: інтелектуальної, емоційної, соціальної, фізичної та духовно-моральної. Старшокласник цього рівня характеризується як особистість, яка не лише адаптована до соціуму, а й активно розвиває себе, впливає на середовище, уникає деструктивних проявів і вміє конструктивно вирішувати життєві завдання.

Характеристика середнього рівня гармонійного розвитку старшокласника відображає ситуацію, коли учень має потенціал до гармонійного саморозвитку, але деякі компоненти залишаються неповністю сформованими або нестійкими: Цей рівень свідчить про частково сформовану цілісність особистості, наявність загальних позитивних тенденцій у розвитку, проте з окремими дисбалансами в емоційній, соціальній або ціннісній сфері. Старшокласник із середнім рівнем гармонійного розвитку знаходиться на етапі активного становлення. Потенціал наявний, але потребує цілеспрямованої педагогічної, психологічної та соціальної підтримки. Успішне формування цього рівня залежить від якості освітнього середовища, взаємодії з дорослими, можливостей для самовираження.

Низький рівень гармонійного розвитку старшокласника відображає суттєві порушення в інте-

грації ключових сфер особистості. Такий рівень свідчить про суттєві дисбаланси у розвитку інтелектуальної, емоційної, соціальної, фізичної або духовно-ціннісної сфер. Особистість із низьким рівнем гармонійного розвитку перебуває у стані дисгармонії, що потребує комплексної підтримки – психологічної, педагогічної та медичної. Для подолання цього рівня необхідні індивідуалізовані корекційні програми, спрямовані на розвиток ключових компетентностей та соціалізацію.

Результати дослідження за узагальненими даними можна представити у вигляді діаграми на рисунку 1.

У процесі дослідження нами виявлено наступні основні тенденції:

Найвищі результати у сфері інтелектуального розвитку (близько 72% учнів мають середній або високий рівень). Психоемоційний компонент часто порушено: 34% учнів мають ознаки підвищеної тривожності. Соціальна активність добре розвинена у 60% опитаних, але спостерігається зниження емпатії. Фізичний стан оцінено як задовільний лише у 45% старшокласників. Близько 40% учнів не можуть чітко сформулювати свої життєві цілі. Отримані дані свідчать, що більшість старшокласників мають потенціал до гармонійного розвитку, однак деякі компоненти потребують цілеспрямованої педагогічної підтримки, особливо в аспектах емоційної регуляції, ціннісного самовизначення та здоров'язбереження. Значну роль у цьому процесі відіграє саме освітнє середовище ЗЗСО, їхній клімат, стиль взаємодії вчителів та учнів, наявність психологічної підтримки.

Висновки та пропозиції. Гармонійний розвиток особистості старшокласника є багатовимірним процесом, що передбачає цілісне становлення інтелектуальної, емоційної, соціальної, духовно-моральної та фізичної сфер. Він забезпечує особистісну рівновагу, адаптованість до соціуму, здатність до самореалізації й відпові-

дального самовизначення. Освітнє середовище виступає ключовим чинником гармонійного розвитку, оскільки створює умови для особистісного зростання, реалізації внутрішнього потенціалу, формування життєвих цінностей та соціальної активності. Його ефективність залежить від цілеспрямованої діяльності педагога, наявності ціннісно-орієнтованого простору та залучення учня як суб'єкта освітнього процесу. На основі проведеного теоретичного аналізу встановлено, що високий рівень гармонійного розвитку виявляється у сформованій самосвідомості, емоційній зрілості, внутрішній цілісності, позитивній мотивації до пізнання і творчості. Середній рівень свідчить про потенціал до розвитку, але з наявними внутрішніми суперечностями та нерівномірністю формування сфер. Низький рівень характеризується емоційною нестабільністю, недостатньою соціалізацією та мотиваційною пасивністю. Успішне забезпечення гармонійного розвитку потребує: впровадження особистісно орієнтованих та здоров'язбережувальних освітніх технологій; підтримки позитивного психоемоційного клімату; розвитку саморефлексії, креативності й критичного мислення в учнів; педагогічного супроводу, орієнтованого на індивідуальні особливості старшокласників.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка діагностичних інструментів та методик педагогічної підтримки гармонійного розвитку особистості учнів старшого шкільного віку, з урахуванням трансформацій сучасного освітнього простору.

Список використаної літератури:

1. Кириченко В. І., Єжова О. О Стресостійкість старшокласників як чинник життєвої успішності: емпіричне дослідження. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія педагогіка і психологія*. URL: <https://reicst.com.ua/pmtp/article/view/2025-8-03-04> (дата звернення 14.05.2025).
2. Братко, М. В., Сіменник, Є.С. Освітнє середовище закладу загальної середньої освіти як детермінанта професійної адаптації педагога. *Інноваційна педагогіка*. 2024. № 71(1). С. 92–98.
3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5 т. К. Рад. школа, 1976. Т. 3. 576 с.
4. Чому саме Reggio Emilia? URL: <https://svitlofor-kids.com.ua/about-us/> (дата звернення 20.08.2025).
5. Корчак Я. Як любити дітей. К. Знання України, 1992. 32 с.
6. Братко М. В. Освітнє середовище вищого навчального закладу: пошук стратегій управління. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2014. № 22. С. 15–21.

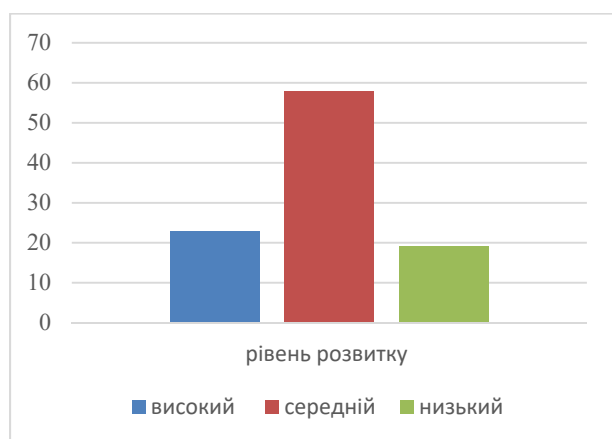

Рис. 1. Рівні гармонійного розвитку старшокласників Чернівецької ОТГ

7. Кириченко В. І., Ежова О. О Стресостійкість старшокласників як чинник життєвої успішності: емпіричне дослідження. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія педагогіка і психологія*. URL: <https://reicst.com.ua/pmtp/article/view/2025-8-03-04> (дата звернення 14.05.2025).
8. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К. Либідь, 2003. 280 с.
9. Моляко В. О. Функціонування творчого мислення в інформаційно- віртуальному просторі суб'єкта: монографія В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.]; за ред. В. О. Моляко. Київ Львів Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 194 с.
10. Методична лабораторія «Освітнє середовище НУШ». URL: <https://naurok.com.ua/metodichna-laboratoriya-osvitne-seredovische-nush-> (дата звернення 22.05.2025).
11. Бережна Т. Здоров'язбережувальні педагогічні технології важлива складова здоров'язбережувального середовища загальноосвітнього навчального закладу. *Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 2. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9305/1/Nzspp_2014_2_8.pdf (дата звернення 14.05.2025)

Kovalchuk I. Harmonious development of high school students in an educational environment

The article examines the essence and conditions for the harmonious development of high school students as a key factor in the formation of a holistic, socially adapted, and value-oriented personality in the context of the modern educational space, and emphasizes the importance of value orientations, self-knowledge, and self-improvement of the personality in this process. Harmonious development is interpreted as a concept that encompasses the development of the intellectual, emotional, social, spiritual, moral, and physical spheres of the individual in a state of dynamic equilibrium and interaction.

Contemporary scientific approaches to understanding the category of «harmonious personality» are analyzed. Emphasis is placed on the importance of a pedagogically organized educational environment as a space in which conditions are created for free self-expression, self-knowledge, and self-realization of the student. Attention is paid to the idea of a health-promoting space, which is an important condition for the formation of a personality capable of inner harmony.

The study describes three levels of harmonious personality development in high school students: high, medium, and low, and presents a fragment of an empirical study of harmonious development in high school students, conducted through questionnaires and observations in general secondary education institutions. Analysis of the results confirmed the existence of different levels of development of key components of harmonious development in high school.

In summary, we can say that the pedagogical conditions for the harmonious development of high school students are: personality-oriented interaction between teachers and students; the creation of a diverse educational environment that promotes self-determination; involving students in activities that have value and social and emotional significance; pedagogical support for the development of self-awareness, self-respect, and reflection; and the use of health-promoting and humanistic technologies. The conclusions substantiate that the harmonious development of a high school student's personality is a holistic, dynamic, and systematic process that cannot be successfully implemented without the active participation of the educational environment and the importance of the teacher.

Key words: self-realization, health preservation, reflection, creativity, pedagogical support.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.10.2025

Дата публікації: 27.11.2025